

РОЗВІДКИ

УДК 94(477.51) «1906/1917»

Олександр Герасимчук

●

ГІДРОМЕЛІОРАТИВНІ РОБОТИ В РАЙОНАХ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1906–1917 рр.)

У статті висвітлюється один з аспектів реалізації століпінської аграрної реформи на Чернігівщині (1906–1917 рр.), зокрема розглядається процес здійснення гідромеліоративних робіт у районах землевпорядкування.

Ключові слова: Чернігівська губернія, століпінська аграрна реформа, землевпорядкування, гідромеліоративні роботи.

У сучасних умовах реформування сільськогосподарської галузі економіки, без сумніву, корисним є вивчення історії аграрних відносин на різних етапах суспільного розвитку. Особливо це стосується періодів значних соціально-економічних змін, до яких ми відносимо реалізацію століпінської аграрної реформи на початку ХХ ст. Остання здійснювалася на теренах Європейської Росії в 1906–1917 рр., мала на меті заміну общинного землекористування індивідуальним землеволодінням. Наслідком її проведення на українських землях стали зрушення в землеволодінні та землекористуванні. Зміни в землеволодінні, як результат століпінських перетворень, в Україні були найпомітнішими в усій європейській частині Російської імперії, хоча Чернігівщина й відчула їх меншою мірою. Якщо в 1905 р. общинна форма землеволодіння охоплювала в Україні в середньому 45,4 % дворів на надільних землях, то на 1917 р. її питома вага вже не досягала й 30 %. На Чернігівщині, де община не відігравала в селянських господарствах значної ролі, за роки реформи общинне володіння зменшилося на 8,7 % дворів. Паралельно з руйнуванням общини в 1906–1917 рр. в українських губерніях відбувався процес проведення землевпорядних робіт і створення ділянкових господарств. На Чернігівщині на хутори й відруби за цей час вийшли близько 4 % надільних господарств (у середньому по Україні 14,6 %). Площа новостворених хуторів і відрубів у Чернігівській губернії становила 4 % надільних земель і станом на 1 січня 1916 р. була однією з найнижчих серед українських губерній, випереджаючи лише Подільську губернію [1, с. 570–577, 586–587].

Як бачимо, результати століпінського землевпорядкування в Чернігівській губернії в 1906–1917 рр. не були вражаючими. Однією з причин низьких показників утворення на Чернігівщині одноосібних господарств (хуторів та відрубів) стала неможливість успішного землевпорядкування в деяких місцевостях регіону через природно-кліматичні умови. За твердженням дослідника аграрних проблем О. Вітюгова, «дуже слабе хутірське розселення на Чернігівщині стало наслідком низького

© Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

рівня меліорації в північних повітах губернії, відсутності достатньої агрономічної й фінансової допомоги з боку держави» [2, с. 397]. Отже, недостатня увага влади до проведення гідромеліоративних робіт у районах землевпорядкування безпосередньо вплинула на загальні результати столипінської аграрної реформи в Чернігівській губернії.

У загальному розумінні гідромеліорацією називають сукупність заходів, які забезпечують покращення природних умов сільськогосподарського використання земель шляхом регулювання водного режиму ґрунтів. Основними видами гідромеліоративних робіт є зрошення та осушення земель, водопостачання, протиерозійні, протиповеневі, протипаводкові заходи. Ці роботи сприяють підвищенню родючості ґрунтів, покращенню природних умов землекористування, забезпечують продуктивне використання земель. Проведення гідромеліоративних робіт передбачає будівництво гідротехнічних споруд – дамб, каналів, дренажів (підземних каналів), колодязів, водосховищ, буріння артезіанських свердловин, тому потребує значних капіталовкладень і техніко-економічного обґрунтування [3]. Здійснення гідромеліоративних робіт у роки столипінської аграрної реформи на Чернігівщині, яка мала чималі площі боліт і проблеми з водопостачанням у деяких районах, могло суттєво покращити загальну картину землевпорядкування в регіоні.

Столипінська земельна реформа була настільки багатогранним суспільно-економічним явищем, що до неї продовжують і продовжують звертатися як історики, так і економісти. На жаль, вивченню такого аспекту в реалізації столипінських земельних перетворень, як здійснення гідромеліоративних робіт у районах землевпорядкування, дослідники аграрних відносин до цього часу не приділяли достатньої уваги, обмежуючись лише окремими згадками про надання в роки реформи агротехнічної допомоги та поліпшення агрокультури в селянських господарствах [4]. Ми спробуємо частково заповнити цю прогалину в дослідженнях регіональної історії. Тому метою даної статті є висвітлення значення, передумов, перебігу й результатів проведення планових гідромеліоративних робіт у районах землевпорядкування на Чернігівщині в період реалізації в регіоні столипінської аграрної реформи.

Меліоративним заходам П. Столипін відводив одну з ключових ролей у своїх майбутніх аграрних перетвореннях. Ще перебуваючи на посаді гродненського губернатора, в одній із своїх промов на засіданні губернського комітету він зазначав, що «найважливішим чинником покращення економічних умов губернії взагалі й сільськогосподарської промисловості зокрема, слід вважати розселення селян на хутори, перехід їх від так званого шнурового користування надільними землями до хутірського господарства, усунення черезсмужжя земель, розверстання сервітутів і меліоративний кредит». При цьому під терміном «меліорація» П. Столипін розумів не лише покращення стану ґрунтів, а й поліпшення агрокультури загалом. На його думку, особливу роль тут повинна була відігравати кооперація. При цьому реформатор посилався на меліоративні товариства Східної Пруссії [5, с. 59–60].

Попри те велике значення, яке меліорація відіграла в поліпшенні продуктивності аграрного виробництва, до 1914 р. гідротехнічні роботи в районах землевпорядкування на Чернігівщині проводилися в незначних масштабах. Меліоративні заходи в губернії носили приватний характер і обмежувалися індивідуальним забезпеченням водопостачання кожного відокремленого господарства (ручне копання колодязів, ставків тощо). Перші спроби облаштування в губернії артезіанських колодязів загального користування було здійснено в 1910–1911 рр., проте ці заходи не були пов'язані із здійсненням столипінського землевпорядкування. У цей період губернське земство через поширення на Чернігівщині епідемії холери отримало кошти від Протичумної комісії на облаштування артезіанських колодязів, які в санітарному відношенні були безпечніші за поверхневі. Проте недостатня кількість виділених коштів дозволила в усій губернії пробурити всього 110 свердловин, які через свою недосконалість і відсутність спеціалістів з їхнього обслуговування невдовзі перестали функціонувати [6, с. 9; 7, с. 9].

Наявність чималих масивів лісів і боліт була особливістю географічного положення Чернігівщини. З усієї площі губернії в 4752363 дес. площа боліт становила 354743 дес., тобто приблизно 7,5 % території регіону. Хоч непрохідних боліт на Чернігівщині було й небагато та й розміщені вони були переважно на південному заході губернії вздовж лівих берегів Дніпра, Десни й Сейму, проте без осушення землеробство на них було неможливе. Заболочені землі частково використовувалися як луки й пасовища [8, с. 7]. Найбільше заболочені території знаходилися в Ніжинському (11,4 %), Городнянському (11,2 %), Козелецькому (10,8 %) повітах. Найменше заболоченими були Новгород-Сіверський, Глухівський і Мглинський повіти, де болота займали менше 5 % території [6, с. 10]. Отже, для Чернігівщини питання осушення боліт для збільшення площі орних земель у роки столипінської аграрної реформи було досить актуальним. Губернський інженер-гідротехнік Б. Васютинський у 1916 р. підкреслював: «Така заболоченість земель в губернії, де за 300 руб. важко вже купити десятину навіть середньої якості землі, дуже впливає на сільське господарство» [8, с. 8].

Перші спроби осушення боліт на Чернігівщині були зроблені зусиллям земств у південних повітах губернії – Козелецькому в 1881 р., Борзнянському – в 1884 р., Ніжинському – в 1887 р. Меліорація в Чернігівській губернії набрала систематичнішого характеру з 1894 р., коли за ініціативою губернського земства інженером-гідротехніком Є. Опоковим було детельно обстежено чернігівські болота, а при Губернській земській управі було створено спеціальний болотоосушувальний відділ. Проте масштаби меліоративних робіт в регіоні на рубежі XIX–XX ст. залишалися незначними через відсутність достатнього фінансування.

Новий поштовх гідромеліоративним роботам було дано реалізацією в Чернігівській губернії столипінської аграрної реформи, одним із завдань якої була інтенсифікація сільськогосподарського виробництва. Газета «Черниговская земская неделя» писала: «Грунтові властивості боліт Чернігівської губернії надзвичайно сприятливі для розвитку на осушених болотах інтенсивного сільського господарства й уже одне лише зменшення кількості води в болоті дає в Чернігівській губернії разучі в сенсі прибутковості результати, чого не можна сказати, наприклад, про болота Костромської, Нижньоновгородської, Вологодської, Петроградської губерній». З 1909 р. завдяки клопотанню губернського земства Відділ земельних удосконалень Міністерства землеробства починає надавати земству щорічну допомогу на осушення боліт губернії. Одночасно губернське земство отримує право на меліоративну позику з відтермінуванням її виплати на 20 років. Дана позика повинна була повертатися коштами власників заболочених ділянок, які прагнули до їхнього осушення для збільшення продуктивності своєї землі. Губернський інженер-гідротехнік Б. Васютинський зазначав: «Розвиток справи осушення боліт у Чернігівській губернії безперечно повністю залежить від енергії та ініціативи повітових земств, на які покладено найважче завдання – переконати всіх власників у користі від якомога швидшого осушення їх власних боліт і отримати від них згоду на сплату отриманої земством на роботи позики, повернення якої розраховане на 20 років» [8, с. 8–9].

Першим значним результатом меліоративної справи в губернії було осушення болота «Нижня Смолянка» поблизу с. Вересоч Ніжинського повіту. Роботи розпочалися 5 серпня 1909 р., а завершилися 27 липня 1913 р. У межах робіт було викопано 70 верст осушувальних каналів. Проте в масштабах усієї губернії суттєвої ролі в справі покращення землекористування дані роботи не відіграли [8, с. 8]. Лише з 1913 р. для вдосконалення орних земель у районах землевпорядкування в губернії за сприяння влади розпочалися значно активніші планові гідромеліоративні роботи. З цього року в Чернігівській губернії почав функціонувати окремий гідротехнічний відділ Могильовсько-Чернігівського управління землеробства й державних маєтностей на чолі з інженером-гідротехніком, в обов'язки якого входило надання на прохання сільських громад і окремих селян губернії гідротехнічної допомоги, а також виконання гідромеліоративних робіт, запланованих губернською землевпорядною комісією [9,

арк. 30]. Уже згадуваний губернський інженер-гідротехнік Б. Васютинський зазначав: «Нема нічого дивного, що в нинішній час будь-який більш-менш тямущий господар прагне якомога швидше осушити свою заболочену ділянку землі. Повсюдна в нашій губернії потреба в сінокосах, можливість після осушки боліт одержати в Чернігівській губернії чудові прибуткові сінокоси привели нині до того, що зараз у Чернігівській губернії завдяки осушувальним роботам земства неможливо ні за які гроші купити навіть болота: кожен господар чудово знає, що після осушення це буде високоприбуткова стаття його господарства й тому міцно тримається за кожен клаптик навіть непридатного поки що (до осушення) болота [8, с. 8].

Якщо розглянути загальний план землевпорядкування в Чернігівській губернії на 1914 р., то можна помітити розмаїття земельних робіт у період аграрної реформи. Основну роботу на Чернігівщині у 1914 р. землевпорядники планували вести саме в напрямку закріплення земель у приватній власності окремих господарів і усунення черезсмузжя, а не на відокремлення й поселення за межами населених пунктів. Одноосібні виділи на той час зустрічалися рідко і вносилися в план лише за особливого клопотання як власників, так і землевпорядних комісій. Однією з причин такого стану справ губернська землевпорядна комісія називала недостатнє забезпечення віддалених ділянок водними ресурсами й слабкий розвиток меліорації [10, с. 3]. На засіданні губернської землевпорядної комісії 29 березня 1914 р. Б. Васютинський доповідав про те, що «міцне землеоблаштування не може не базуватися на попередніх гідротехнічних роботах», а Чернігівщина, за його словами, у цьому відношенні «значно відставала від інших губерній, чим певною мірою й пояснюється той порівняно незначний розвиток землевпорядкування в губернії, якого можна було б очікувати у відповідності з природними багатствами ґрунтів». Чиновник висловлював сподівання, що з 1914 р. справа піде на краще, оскільки передбачалося за рахунок кредитів Відділу земельних удосконалень і Департаменту державних земельних маєтностей значно розширити штат гідротехніків у губернії й провести гідротехнічні обстеження на площі 87024 дес. Згідно з планом гідромеліоративних робіт, розробленому губернською землевпорядною комісією на 1914 р, найбільше робіт по осушенню боліт передбачалося провести в Глухівському (1750 дес.), Новозибківському (1800 дес.), Остерському (460 дес.), Борзнянському (450 дес.) повітах. У Ніжинському повіті осушенню підлягали болота «Верхня Смолянка» та «Удай». Окрім того, планувалася значна робота щодо здійснення водопостачання відокремлених одноосібних господарств [11, арк. 38–41 зв.; 8, с. 8].

Проте через початок війни в другій половині 1914 р. гідромеліоративні роботи були практично зупинені. Кількість гідротехнічних спеціалістів у губернії зменшилася з 22 до 10 осіб [10, с. 2]. Уже 20 вересня 1914 р. на засіданні губернської землевпорядної комісії Б. Васютинський клопотав перед комісією про корекцію плану гідротехнічних робіт у бік їхнього зменшення, як таких, що «не можуть бути виконані через обставини військового часу, які викликали зменшення операційного й будівельного кредиту» [11, арк. 82]. Як зазначав потім тимчасово виконуючий обов'язки губернського інженера-гідротехніка О. Набоких, «саме населення губернії в силу військового часу в багатьох випадках клопотало про відкладення виконання робіт до 1915 р. через труднощі в прийнятті участі в роботах» [10, с. 2]. Комісія, зваживши всі обставини справи, а також те, що 8 членів губернської землевпорядної комісії були призвані до війська, постановила частину робіт перенести в план 1915 р. [11, арк. 82]. Згідно з доповіддю О. Набоких на засіданні губернської землевпорядної комісії 17 березня 1915 р., із запланованих на 1914 р. для осушення 4820 дес. боліт (протяжністю каналів 85582 пог. сажнів) персоналом гідротехнічного відділу губернської земської управи найбільше робіт було виконано в Новозибківському, Козелецькому, Остерському, Конотопському, Стародубському й Мглинському повітах. На забезпечення меліорації в губернії в цьому році було витрачено 23691 руб. [10, с. 1–2; 11, арк. 41 зв.; 12, с. 3–4]. Отже, у 1914 р. було здійснено лише частину із запланованих гідромеліоративних робіт, що чітко простежується в табл. 1 [9, арк. 65 зв.].

Таблиця 1

**План гідромеліоративних робіт у районах землевпорядкування в
Чернігівській губернії на 1914 р. і його виконання**

Повіти	Обстежувальні роботи (десятин)		Роботи по забезпеченню водою (кількість колодязів)		Осушувальні роботи (погонних сажнів)	
	План	Виконання	План	Виконання	План	Виконання
Борзнянський	5 520	1 600	20	-	5 800	-
Глухівський	7 552	6 000	12	-	8 434	-
Городнянський	20 330	1 500	10	-	-	-
Козелецький	5 460	-	10	-	-	-
Конотопський	1 706	-	2	-	-	-
Кролевецький	2 321	-	3	-	-	-
Мглинський	12 375	2 900	28	10	8 815	612
Н.-Сіверський	12 409	6 600	20	2	-	-
Новозибківський	650	2 119	7	-	22 673	15 298
Ніжинський	4 990	4 100	3	13	-	-
Остерський	563	12 000	6	-	15 095	1 500
Сосницький	366	2 780	-	-	-	-
Стародубський	7 314	2 000	9	1	27 730	1 087
Суразький	1 382	1 700	16	-	4 205	-
Чернігівський	4 000	6 000	-	-	-	-
Усього по губернії	87 024	49 299	146	26	85 582	18 497

Дані табл. 1 свідчать, що план гідротехнічного обстеження земель губернії в 1914 р. було виконано приблизно наполовину, причому, якщо в Козелецькому, Кролевецькому й Конотопському повітах не було проведено ніяких гідромеліоративних робіт (тобто виконання плану зупинилося на нульовій позначці), то в Остерському, Чернігівському, Сосницькому, Новозибківському повітах з обстежувальних робіт, а в Ніжинському – з водопостачання план навіть перевиконали. У всіх інших повітах виконання плану гідромеліоративних робіт на 1914 р. було відверто провалене.

*Гідромеліоративні роботи по осушенню боліт. Початок ХХ ст.
Фото із сайту: www.tversu.ru.*

Попри негативний стан справ у галузі здійснення гідромеліоративних робіт, губерньські гідротехніки не втрачали оптимізму й, урахувавши невиконане в минулому році, на 1915 р. ними було заплановано провести гідротехнічні дослідження на площі 407645 дес. (найбільше – у Козелецькому повіті – 16150 дес.). Планувалося також пробурити 7 артезіанських свердловин (5 – у Новгород-Сіверському й 2 – в Остерському повітах), викопати 170 колодязів і 2 ставки (по одному – у Борзнянському й Новозибківському повітах), осушити 3800 дес. земель (найбільше 1050 дес. – у Остерському повіті) [10, с. 5]. Проте через труднощі військового часу ці масштабні плани так і не були реалізовані.

Темпами як землевпорядних, так і гідромеліоративних робіт у 1914 р. влада не була задоволена. Старший землемір губерньської землевпорядної комісії К. Протопопов, перевіривши стан процесу землевпорядкування в Ніжинському повіті, повідомив 21 червня 1914 р. неодмінному члену повітової комісії, що роботи ведуться незадовільно [13, арк. 60]. Чернігівський губернатор І. Стерлігов у циркулярі повітовим землемірним чиновникам від 29 липня 1914 р. щодо перебігу землевпорядних робіт у губернії констатував «повільність їх виконання в більшості повітів». Головною причиною такої повільності губернатор вважав незадовільну роботу землевпорядників [14, арк. 96]. Актуальною дана проблема залишалася й у наступному році. Губернатор М. Лавриновський у циркулярі земським начальникам від 18 березня 1915 р. наказував: «Надаючи надзвичайно важливого значення швидкому й добросовісному виконанню земськими начальниками доручених їм землевпорядних справ пропоную п. п. Земським начальникам ставитися до них з належною енергією й увагою, не допускаючи ніякої повільності, а також надавати всіляке сприяння п. п. Неодмінним членам повітових землевпорядних комісій у справі землевпорядкування» [9, арк. 24].

Повільне здійснення (або нездійснення взагалі) гідромеліоративних робіт наклало свій відбиток і на статистичну звітність щодо землевпорядкування. Прикладом такої неузгодженості в статистиці може слугувати звіт Ніжинської землевпорядної комісії стосовно наявності в 1915 р. в повіті 959 одноосібних володінь на площі 5151 дес. (з 148536 дес. усієї площі). Насправді ж, як свідчить доповідь неодмінного члена губерньської землевпорядної комісії В. Савича й губерньського агронома М. Муратовського на агрономічній нараді 12 грудня 1916 р., у Ніжинському повіті з названих володінь 532 ділянки площею 3049 дес. ще не можна було відносити до повноцінних відрубних, бо вони знаходилися на болоті «Смолянка» й для ведення землеробства ці землі могли бути придатними тільки після повного осушення. Тому фактично в Ніжинському повіті в 1915 р. площа одноосібних ділянок була приблизно вдвічі меншою, ніж повідомлялося комісією [15, арк. 17–18].

Отже, проведення столипінського землевпорядкування на Чернігівщині через низку об'єктивних (природно-географічних, юридичних, соціально-економічних) чинників відбувалося низькими темпами. Важливим суб'єктивним фактором, який також впливав на здійснення аграрної реформи, був, за словами А. Кофода, «ступінь розумового розвитку населення», тобто рівень психологічної готовності селян до зміни способу свого життя [16, с. 70]. Селяни часто не довіряли агрономам, не бачили необхідності в поліпшенні агрокультури власних господарств, а нерідко й не мали для цього відповідних коштів. Виявом нерозуміння важливості гідромеліоративних робіт було псування селянами гідротехнічних споруд. Так, інженер-гідротехнік чернігівського губерньського земства Б. Васютинський 15 вересня 1911 р. доповідав в Ніжинську земську управу про неодноразове руйнування осушувальних каналів на болоті «Смолянка» жителями с. Дроздівка, які заганяли в канали худобу на водопій, а також використовували їх для прання білизни [17, арк. 17–17 зв., 20–20 зв.]. Оцінюючи в 1916 р. стан меліорації в регіоні, цей же чиновник констатував: «Будемо сподіватися, що користь від осушення боліт достатньо проникла вже в свідомість населення Чернігівської губернії й готовність власників боліт іти назустріч починанням земств допоможе швидше здійснити завдання повного осушення боліт усієї губернії й перетворити сотні тисяч десятин нині малопродуктивних земель у багатющі й прибуткові сінокоси, а у майбутньому й у городи» [8, с. 9].

Таким чином, столипінську аграрну реформу необхідно розглядати як комплекс послідовних заходів, кожен з яких мав свій ступінь важливості й своєрідно впливав на загальну картину її реалізації в конкретному регіоні. Одним із цілої низки чинників, які негативно впливали на здійснення реформаторських задумів, була недооцінка значення й недостатня увага влади до здійснення гідромеліоративних заходів. На Чернігівщині, де болота охоплювали значні площі й були проблеми з водопостачанням у низці районів, даний чинник був особливо значущим під час реалізації реформи в регіоні. Гідромеліоративні роботи, враховуючи переважно ручне їхнє здійснення на той час, були трудомісткими й вимагали значних капіталовкладень і серйозного наукового обґрунтування, що суттєво гальмувало їхнє проведення й негативно впливало на загальні результати землевпорядкування в губернії.

1. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 600 с.

2. Історія українського селянства: [нариси в 2 т.]. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.

3. Гидромелиорация земель [Електронний ресурс] // Режим доступу до сайту: www.sawater-info.net.

4. Шевченко В.М. Реформа П.А. Столипіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906–1916 рр.) / В.М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 91–101; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 600 с.; Глаголев А. Формирование экономической концепции П.А. Столыпина / А. Глаголев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 56–63; Комов Н. Российская модель землепользования и землеустройства / Николай Комов. – М.: Институт оценки природных ресурсов, 2001. – 624 с.; Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 63–74.

5. Глаголев А. Формирование экономической концепции П.А. Столыпина / А. Глаголев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 56–63.

6. Состояние водоснабжения в Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 45. – 4 ноября. – С. 9–10.

7. Состояние водоснабжения в Черниговской губернии (продолжение) // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 46. – 11 ноября. – С. 7–9.

8. Васютинский Б. К вопросу об осушении болот гидротехническим отделением Черниговского губернского земства / Б. Васютинский // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 6. – 5 февраля. – С. 7–9.

9. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1205, оп. 1, спр. 36, 91 арк.

10. План землеустроительных и гидротехнических при землеустройстве работ на полевой период 1915 года по Черниговской губернии. – Чернигов: Электро-Типография С.И. Цинберга, 1915. – 56 с.

11. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 430, 167 арк.

12. Гидротехнические работы губернского земства в 1914 г. // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 46. – 13 ноября. – С. 3–4.

13. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 440, 73 арк.

14. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 429, 150 арк.

15. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 765, 25 арк.

16. Давыдов М.А. Статистика землеустройства в ходе столыпинской аграрной реформы (1907–1915 гг.) / М.А. Давыдов // Российская история. – 2011. – № 1. – С. 56–73.

17. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 342, оп. 1, спр. 2155, 20 арк.

В статье освещается один из аспектов реализации столыпинской аграрной реформы на Черниговщине (1906–1917 гг.), а именно рассматривается процесс осуществления гидромелиоративных работ в районах землеустройства.

Ключевые слова: Черниговская губерния, столыпинская аграрная реформа, землеустройство, гидромелиоративные работы.

The article deals with one aspect of the implementation of the Stolypin's agrarian reform on Chernihiv region (1906–1917), in particular, the process of implementation of hydro-melioration works in the areas of land management.

P. Stolypin took a key role to land reclamation activities in his future agrarian reforms. But, despite the importance that the melioration has played in improving agricultural productivity, by 1914 on Chernihiv region the hydraulic engineering works in the areas of land management were carried out in small scales. Reclamation activities in the province was private and limited to the individual water supply of each separated farm.

The presence of large tracts of forest and wetlands was a feature of the geographic location of Chernihiv region. The first attempts to drain swamps in Chernihiv province were made by the Zemstvos in the southern districts of the province at the turn of XIX–XX centuries. A new impetus for melioration works on Chernihiv region was given by the implementation of the Stolypin's agrarian reform, one of the objectives of which was the intensification of agricultural production. Only from 1913 to improve the arable land in areas of land management in the province, with the assistance of the authorities active planning hydro-melioration works were begun. However, due to the outbreak of war in 1914 the work was practically stopped.

The author came to the conclusion that the Stolypin's agrarian reform must be viewed as a set of coherent measures, each of which had its degree of importance. One of a number of factors affecting the implementation of reform ideas was the lack of recognition and insufficient attention of the authorities to the implementation of hydro-melioration activities. Hydrotechnical works, considering mostly manual implement them at the time, were labor-intensive and required substantial investment and a serious scientific basis, which significantly hindered their conduct and negatively influenced the overall results of the land management in Chernihiv province.

Keywords: Chernihiv province, Stolypin's agrarian reform, land management, hydro-melioration works

